

אגדה על שלושה וארבעה: לתולדותיה של מסורת יהודית בפראג במאה השבע עשרה

נגה רובין

במאמר זה אבחן את הסיפור 'איין שיין מעשה', סיפור המבקש לתאר לנו, ולו לכאורה, את ראשית ההתיישבות היהודית בפראג ואת ייסוד הקהילה בה. את הסיפור הביאו לדפוס שתי נשים: ביילע בת הקדוש בער בן חזקיה הורוויץ, אשתו של יוסי חזן, ורחל, בתו של נתן רוזניץ.¹ שם מחבר או מחברת הסיפור אינו ידוע לנו.

הסיפור נסמך במידה לא מעטה על מקורות מוקדמים יותר המצויים בידינו. רוב-רובם של המקורות לסיפור הם יהודיים (אשכנזיים ולא אשכנזיים) והם הגיעו אל המחבר או המחברת בכתב או בעל פה, אך מקצת המקורות שהסיפור מורכב מהם אינם יהודיים כלל ועיקר.² הטענה העיקרית שאבקש להציג כאן היא שהמקורות כולם תורמים במידה רבה לעיבוי משמעותי של הסיפור: 'איין שיין מעשה' אינו צירוף מקרי של מקורות שונים על ייסוד הקהילה בפראג, אלא יצירה מתוככמת שמקורותיה נבחרו בקפידה ושולבו זה בזה בכוונת מכוון, אגב הוספת פרטים רבים שאינם מצויים במקורות שבידינו. לטענתי, עיצוב הסיפור והפרטים שנשזרו בו נועדו להציג שני נרטיבים חלופיים, אולי אף אידאליים, לייסודה של הקהילה היהודית בפראג. טענה נוספת שאציג בדבריי להלן היא שייתכן כי לסיפור זה מקור אשכנזי קדום בידיש, מקור שטרם זכה לתשומת לב במחקר. כוונתי

- 1 איין שיין מעשה, הביאו לדפוס ביילע בת בער בן חזקיה הורוויץ ורחל בת נתן רוזניץ, כ"י אוקספורד, בודליאנה, Opp. 8°796.7. עותק זה הוא היחיד המצוי בידינו. המעשה נדפס בפראג, ככל הנראה בסביבות שנת 1700 לסה"נ. ראו: M. Steinschneider, 'Jüdisch-Deutsche Literatur', *Serapeum*, 10, 1 (1849), p. 9, No. 184; A. E. Cowley, *A Concise Catalogue of the Hebrew Books in the Bodleian Library*, Oxford 1929, p. 586; M. Steinschneider, *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berlin 1852-1860, p. 618, No. 3935
- 2 לדיון מעמיק במקורותיו האפשריים של הסיפור ראו: ש' צפתמן, 'הסיפורת בידיש מראשיתה עד שבחי הבעש"ט', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג, א, עמ' 232-248. וראו גם: הנ"ל, 'הסיפורת בידיש מראשיתה עד 'שבחי הבעש"ט' 1504-1814: ביבליוגרפיה מוערת, ירושלים תשמ"ח, עמ' 87-88.

לסיפור המופיע ב'ספר לב טוב' לר' יצחק בן אליקום מפוזנא, שנדפס לראשונה בפראג בשנת ש"פ (1620 לסה"נ), כשמונים שנה לפני 'איין שיין מעשה', והיה אחד מספרי המוסר המרכזיים בידיש בשעתו. סיפור זה הוא לדעתי חוליית ביניים בין מסורות קודמות על ייסוד הקהילה היהודית בפראג ובין אחד משני הנרטיבים על ייסוד הקהילה בפראג המוצעים ב'איין שיין מעשה'. המאמר יעסוק אפוא בשלושה היבטים עיקריים של הסיפור: (א) שני הנרטיבים המרכזיים לייסוד הקהילה בפראג, על הדומה והשונה בהם; (ב) תרומת המקורות השונים לעיבוי הסיפור; (ג) המקור האשכנזי המוקדם לסיפור. וזה סיפור המעשה בקיצור:

לפני שחיו יהודים בפראג היו בעיר כולה רק ארבעה סוחרים. שלושה נסעו לירידים בפרנקפורט שעל נהר מיין והביאו משם את סחורתם, והרביעי, העשירי מכולם, נשאר בפראג ורכש את סחורתו מהם. השלושה לא אהבו את הסוחר הרביעי. הם שידלו אותו לנסוע אתם לפרנקפורט, והוא הסכים להתלוות אליהם והביא אתו דוקטים של הזהב טמונים בכד יין. בהגיעם לפונדק שנהגו ללון בו בבואם לפרנקפורט עשו יד אחת עם הפונדקאי, לקחו את הזהב מן הכד, הוסיפו במקומו יין וחילקו ביניהם את השלל. הסוחר העשירי נשאר בפרנקפורט וניסה להוכיח את דבר הגנבה. הוא שטח את טענתו לפני הקיסר, אך באין הוכחות חייב אותו הקיסר לפצות את הפונדקאי על שהאשימו לשווא בגנבה.

הזמן חלף ובאחד הימים עבר יועצו של הקיסר ברחוב היהודים בפרנקפורט ושמע במקרה את דבריהם של שלושה בחורים צעירים ששוחחו על הסוחר העשירי שכספו הוחלף ביין. אחד הבחורים אמר שאילו הוטל עליו לדון במקרה היה מצווה לשבור את הכד. אם אמנם היה בו זהב, הזהב הותיר בוודאי כתמים בתחתית הכד. היועץ נפעם מן הרעיון וציווה להביא את כד היין. הכד הובא ונשבר, ואכן נתגלו בו שרידי הזהב. ארבעת הנאשמים נתלו והסוחר העשירי חזר לפראג כמנצח.

כשהיו הקיסר והיועץ לבדם, שאל הקיסר את היועץ כיצד עלה בדעתו הרעיון שהביא להכרעת הדין, והיועץ סיפר ששמע אותו מפי יהודי צעיר. 'אם היהודים חכמים כל כך, מוטב שיתיישבו בפראג', אמר הקיסר. מיד ציווה היועץ לכנס את כל היהודים בכיכר פתוחה בעיר. בהלה אחזה בקהילה והגברים בילו את הלילה בתפילה בבית הכנסת. יועץ הקיסר הגיע לרחבה במועד שנקבע, והתיר לנשים, לילדים ולזקנים לשוב לבתיהם. עתה נותרו הגברים הצעירים בלבד, ועד מהרה הוא זיהה את החכם שאת דבריו שמע במקרה.

שמו של הצעיר היה גומפריכט, והוא הובא לפני הקיסר. הקיסר הלישו בגדים נהדרים וציווה לשלחו לפראג. 'מה אעשה לבדי בפראג?' שאל הצעיר, 'הרי שום יהודי אינו גר שם'. הקיסר הרשה לו להביא אתו את בני משפחתו, והמשפחה כולה

התיישיבה בפראג. הקיסר אהב מאוד את גומפריכט והרבה להתייעץ עמו, והתקשה לפעול בלעדיו אפילו יום אחד.

הגיע זמנו של גומפריכט לשאת אישה, וחשקה נפשו באישה מבומסלא שבצ'כיה. הוא נסע לבומסלא, לבית אביה של האישה. בעת הדלקת הנרות זכה לראותה, ואת השבת בילה עם האב ושמע ממנו את שבחיה: אין דומה לה ביופי, בצדקה ובמידות טובות, בנגינה ובכל מלאכה. במוצאי השבת נערכו התנאים. גומפריכט נתן לה טבעת יקרה וזוג נעלי קטיפה.

כשחזר לפראג סיפר גומפריכט בשבחי ארוסתו והדגיש במיוחד את צניעותה. הוא עורר את קנאתו של אחד מיועצי הקיסר, וזה שידל אותו לעמוד לפני הקיסר ולהתחייב כי אם היועץ יביא הוכחה שהצליח לפתות את האישה הצעירה ולשכב עמה – ישלם הוא בראשו. היועץ נסע לבומסלא, אך אבי הכלה, בשמעו ששואלים בעיר על בתו, מיהר לשלוח משם. בעצת בעל האכסניה ששהה בה שיחד היועץ רב־המזימות את הגוייה של שבת שבבית הכלה, והיא הביאה לו את נעלי הקטיפה. עוד גונב לאוזניו שלכלה כתם על כתפה. הוא שב לפראג והציג לפני הקיסר את ה'הוכחות' להצלחתו. גומפריכט נכלא, אך שכנע את הקיסר לאפשר לו להוכיח את חפותו בתוך 14 יום.

גומפריכט כתב לחותנו וביקש ממנו לבוא לפראג מיד. אך האיש הזקן נבהל, טען שאינו מסוגל להתמודד עם המשבר משום שאין הוא בקי אלא בעולם התורה בלבד וסירב לבוא. הוא שלח אפוא מכתב לכלתו המיועדת, סיפר לה על השתלשלות העניינים וביקש ממנה להגיע לפראג בעצמה. האישה, שהייתה חכמה מאוד, נסעה מיד לפראג. בהגיעה מיהרה לתבוע מן הקיסר לפגוש את יועציו כדי להוציא את האמת לאור. כשהתאספה המועצה היא ביקשה לקרוא לזוכה בהתערבות, ומשנכנס קידמה את פניו בחום כאילו היה מכרה משכבר הימים. האיש המופתע טען שאינו מכירה ושלא נפגשו קודם לכן מעולם. כך התגלה השקר, היועץ נתלה וגומפריכט שוחרר.

הקיסר שמח מאוד על שהאמת יצאה לאור ודם נקי לא נשפך, וציווה לערוך את החתונה מיד. משפחת הכלה הצטרפה כולה אל הזוג בפראג. הקיסר העניק פריבילגיות רבות ליהודי פראג וגם שלח כסף, זהב ואבנים טובות. גומפריכט הביא לעיר בעלי בתים, בנה בית כנסת ושכר רב, ומי ייתן והקהילה בפראג תמשיך לצמוח ולשגשג עד בוא המשיח.

שרה צפתמן עסקה בהרחבה במקורותיו האפשריים של סיפור זה בעבודת הדוקטורט שלה.³

3 צפתמן, עבודת דוקטור (לעיל הערה 2).

גם רות גלדשטיין-קסטנברג,⁴ פיטר דמץ⁵ ורחל-לאה גרינבלט⁶ עסקו בסיפור, ושלושתם גם תרגמו אותו מידיש. גלדשטיין-קסטנברג תרגמה אותו במלואו לגרמנית. דמץ עיבר, קיצר ותרגם אותו לאנגלית אגב סטיות מן המקור. דמץ הכיר את הנוסח המלא של הסיפור, והביאו באוסף הסיפורים שלו,⁷ אך בבואו לעסוק בסיפור הוא העדיף להתייחס רק להיבטים מסוימים שלו. גרינבלט קיצרה את הסיפור ותרגמה אותו לאנגלית, בלי לסטות מהמקור.

א. נסיבות יצירת הסיפור

ארבעת החוקרים מציגים עמדות שונות בסוגיית הקשרו ההיסטורי-תרבותי של הסיפור והמוטיבציה ליצירתו. דמץ טוען שהיהודים ביקשו לבסס את הטענה שהתיישבותם בפראג נעשתה על פי חוק, על סמך פריבילגיות מטעם הקיסר. גלדשטיין-קסטנברג סבורה שמחבר הסיפור ביקש להאדיר את חשיבותה של החכמה, וגרינבלט נשענת על דברי גלדשטיין-קסטנברג וטוענת שהסיפור נכתב כדי להלל את החכמה הנשית ולהוכיח את יתרונה על החכמה הגברית. גרינבלט אף מוצאת בסיפור קריאת תיגר על ההשכלה הפורמלית הגברית, שמתברר שאין בה תועלת. לדבריה, 'קהילת פראג אינה מושתתת על חכמתו של גבר, אלא על חכמתה של אישה'.⁸ צפתמן עוקבת אחרי מהלכי הסיפור אגב ציון מקורותיו היהודיים האפשריים. המקור הלא יהודי שצפתמן מציגה הוא הסיפור מתוך ה'דקאמרון' של בוקאצ'ו (יום שני סיפור תשיעי), השייך לטיפוס הסיפורי 'The Wager on the Wife's Chastity'. צפתמן מתמקדת בעבודותיה במקורות הסיפור ומסקנתה היא כי הוא דוגמה מובהקת לסיפור 'מורכב' בידיש. לדבריה ייתכן אף שהסיפור (בדקאמרון) הוא אחד המקורות לסיפור שלפנינו. צפתמן אינה מתייחסת במחקריה לתרומתם של המקורות לעיבוי המסר והמשמעות של הסיפור, ולמשמעות הנרטיב הכפול של ייסוד הקהילה היהודית בפראג המוצע בסיפור.⁹

4 R. Gladstein-Kestenberg, 'Identifikation der Prager Juden vor und während der Assimilation', F. Seibt (ed.), *Die Juden in den böhmischen Ländern*, Munich & Vienna 1983, pp. 161-197

5 P. Demetz, *Prague in Black and Gold: The History of a City*, New York 1997, pp. 43-45
בספר סיפורים שפרסם פיטר דמץ, הוא מביא את תרגומה המלא של גלדשטיין-קסטנברג לסיפור 'אין שיין מעשה' מידיש לגרמנית ללא כל תוספות או הערות: P. Demetz, *Geschichten aus dem alten Prag: Sippurim*, Frankfurt am Main 1994, pp. 21-43

6 R. L. Greenblatt, 'A Community's Memory: Jewish Views of Past and Present in Early Modern Prague', Ph.D. dissertation, Hebrew University of Jerusalem, 2006

7 דמץ, סיפורים (לעיל הערה 5).

8 גרינבלט, זיכרונה של קהילה (לעיל הערה 6), עמ' 71.

9 צפתמן, עבודת דוקטור (לעיל הערה 2), עמ' 232-248. יש לציין כי היכרותו של המחבר עם מקורות לא יהודיים מעידה על קשרי תרבות עם החברה הלא יהודית, ואין ספק שדווקא שפת הידיש היא

לדעתי, הסיפור השלם מציג שתי אופציות מנוגדות בנוגע לייסודה של הקהילה היהודית בפראג, וכל אחת מהן באה לידי ביטוי במהלך נפרד. המהלך הראשון מייחס את ייסוד הקהילה לחכמתו של הגבר, ואילו השני מייחס את ייסוד הקהילה לחכמתה של האישה.

ב. שני סיפורים, שני מהלכים מקבילים

הסיפור ארוך ומפותל ומורכב בבירור משתי עלילות, התפורות זו לזו תפירה גסה. בעלילה הראשונה מוצג גומפריכט כמייסדה של הקהילה היהודית בפראג. בסיומה מתחיל מהלך חדש ובו הוא יוצא למצוא לו אישה בבומסלא.¹⁰ אמנם פעמים רבות בנויה המעשייה הבין-לאומית משני מהלכים או יותר ומציאה כפולה של הגיבור לדרך,¹¹ אך בסיפור זה המהלך השני של הסיפור אינו המשך טבעי של המהלך הראשון. הקשר בין שני המהלכים אינו אלא תוצאה של הבאתם בזה אחר זה ברצף סיפורי אחד, ומלבד זאת – הדמות העיקרית הקושרת את שתי העלילות זו לזו אינה בהכרח אותה דמות. אפשר שגומפריכט, הגיבור הוודאי של המהלך הראשון, אינו החתן של המהלך השני. אמנם במהלך הראשון מצוין כי גומפריכט אינו נשוי ובמהלך השני הוא יוצא לחפש לו כלה, אך במהלך השני הוא מכוונה בשמו פעמיים בלבד, וביתר הפעמים הוא נקרא 'הבחור' או 'החתן'.¹²

הסיפור מעמיד שני מהלכים מקבילים כדי להציג עמדות מנוגדות, וליתר דיוק: הוא מעמיד את נרטיב ייסוד הקהילה בידי גבר ואת נרטיב ייסודה בידי אישה זה מול זה. בשני המהלכים הוצבו מוטיפמות (או פונקציות) זהות אגב הנגדתן זו לזו:

- (1) יועצו של הקיסר הוא בעל תפקיד מכריע בהתפתחות הסיפור. במהלך הראשון הוא שומע מפיו של היהודי גומפריכט את העצה. במהלך השני הוא מציע לגומפריכט את ההתערבות על צניעותה של ארוסתו.
- (2) נוסף על היועץ נזכר שר שגם הוא יועץ.
- (3) בעלילה משולב יסוד דומיננטי של פחד ובהלה. במהלך הראשון היועץ

שאפשרה, ביתר קלות, מיצוע טבעי בין התרבות היהודית לתרבות החברה הסובבת.

10 לפרטים נוספים על העיר ראו: צפתמן, ביבליוגרפיה מוארת (לעיל הערה 2), עמ' 166, הערה 392.

11 ראו למשל: V. Propp, *Morphology of the Folktale*, trans. L. Scott, Austin & London 1975, pp. 26, 92-96.

12 דמות של אישה חכמה המצילה את בעלה מופיעה בסיפורי עם נוספים, לדוגמה בסיפור 'אישה נאמנה ומושמצת' ובסיפור 'הכלה ומלאך המוות' (וראו בהרחבה: ע' יסיף, סיפור העם העברי: תולדותיו סוגיו ומשמעותו, ירושלים תשנ"ד, עמ' 377-379). בסיפורים אלו (וכן בסיפור מותך ה'דקאמרון' שהוזכר לעיל), אופייה החיובי של האישה מתגלה רק לאחר הנישואין, ואילו ב'איינן שיין מעשה' מתגלה אופייה החיובי תוך כדי התהליך המוביל לנישואין.

מקבץ את כל יהודי העיר כדי לזהות את נותן העצה, והדבר גורם לבהלה רבה. במהלך השני רוב הדמויות חוות בהלה ופחד: גומפריכט נבהל כשהוא רואה את הנעל בידי היועץ; אבי הכלה נבהל למקרא מכתבו של גומפריכט; הכלה, כשהיא מקבלת את המכתב, מפחדת גם היא; היועץ נבהל כשהתרמית מתגלה.

(4) בסיום כל אחד מהמהלכים, הדמויות השליליות נתלות בצו הקיסר. במהלך

הראשון נתלים ארבעת השותפים לגנבה ובשני נתלה היועץ הרמאי.¹³

(5) הסימנים החושפים את האמת, למעשה או לכאורה, הם כתמים. במהלך

הראשון מתגלה התרמית בעזרת כתמי הזהב שהותירו המטבעות בתחתית

הכד.¹⁴ במהלך השני, הכתם על כתפה של הארוסה הוא ההוכחה כביכול כי

אכן היועץ ראה אותה במעורמיה.

(6) בשני המהלכים נרקמים תככים או מתבצע פשע באכסניה. במהלך הראשון

נגנב הזהב של הסוחר העשיר ומוחלף ביין. במהלך השני היועץ נעזר בעצתו

של בעל האכסניה בבקשו להשיג מידע על הארוסה.

(7) הניצחון מושג בזכות חכמתה של אחת הדמויות ומעלה את קרנם של היהודים

בעיני הקיסר ומזכה אותם בגמול כלכלי מידוי, ובעיקר – הוא מביא לייסוד

של קהילה יהודית בפראג. במהלך הראשון הקיסר מתרשם מחכמתו של

היהודי גומפריכט ומביאו לעיר, וגומפריכט מביא עמו את קרוביו ומייסד

את הקהילה, ובמהלך השני גומפריכט מביא את כלתו ואת משפחתו לפראג,

מושיב בעיר בעלי בתים, בונה בית כנסת ושוכר רב.

המסקנה העיקרית העולה מניתוח זה של הסיפור היא כי אין מדובר בסיפור קוהרנטי אחד

אלא ביצירת ספרות שיש בה תקבולת ניגודית מכוונת בין שני המהלכים הסיפוריים,

ומטרתה להציג שני מודלים שונים לייסוד הקהילה היהודית בעיר פראג.

גרינבלט מגדירה את הסוגה של הסיפור 'self-conscious foundation myth'.¹⁵

אך כאמור אין מדובר במיתוס ייסוד אחד אלא בשניים: הראשון גברי מובהק והשני נשי

13 בגלל ההתערבות בין היועץ לחתן היה החתן אמור להיות, אך מכיוון שהיועץ שיקר החיל הקיסר את עונש התלייה עליו. זוהי אלוויה ברורה לסיפור מרכזי והמן במגילת אסתר.

14 זהו מוטיב 1176.3 J. כפי שמציינת גם גרינבלט, זיכרונה של קהילה (לעיל הערה 6), עמ' 67–68. ראו: S. Thompson, *Motif Index of Folk Literature*, IV, Bloomington 1958, pp. 85–86. ברוב גיליון של המוטיב מצוי בכדים דבש ולא יין. כך למשל בסיפור 'כדי הדבש', שגרסתו הראשונה מן המאה הארבע עשרה (ראו: ח' הגדלר, 'כדי הדבש', אנציקלופדיה של הסיפור היהודי, א, עמ' 297–305). מובן שההסבר שלפיו סימני מטבעות הזהב נותרו בכדים המכילים דבש הגיוני יותר מהמצאותם של סימנים בכדים המכילים יין.

15 גרינבלט, זיכרונה של קהילה (לעיל הערה 6), עמ' 66.

באופיו. אין הכרח לטעון כי אכן שני המיתוסים הללו היו נפוצים (אם בעל פה אם בכתב) בחברה היהודית, אך נראה שאפשר להסיק מן העובדה ששתי נשים הן שהביאו את הספר לדפוס שייתכן כי שילוב המהלך הסיפורי השני בספר מבטא רצון להאדיר גם את תפקידן של הנשים בייסוד הקהילה היהודית בפראג. זאת ועוד, להבדיל מהספרות בלשון הקודש שהתפרסמה באותה תקופה, ספרות היידיש פנתה גם לקהל הנשים, וגם עובדה זו יש בה כדי להסביר את הדגשת תרומתן של הנשים לייסוד הקהילה בסיפור זה.

ג. מוטיבים עממיים ובין-לאומיים בסיפור

כפי שצינתי לעיל, צפתמן עסקה במוטיבים שבסיפור זה ובמקורותיו האפשריים. היא התמקדה בעיקר בשני מוטיבים עממיים מרכזיים בסיפור השלם: האחד – הסוחר שהחביא את כספו בכדי היין,¹⁶ והאחר – העמדת נאמנותה של הכלה בניסיון.¹⁷ בפרט, היא דנה בהרחבה הן במקור האפשרי לסיפור ב'דקאמרון' הן במוטיב הסוחר שהחביא את כספו בכדי היין. גם גלדשטיין-קסטנברג וגרינבלט עסקו במוטיב החבאת הכסף בכדי היין, ומשום כך אתייחס כאן בעיקר למוטיב השני.

גלדשטיין-קסטנברג מציננת כי ההתערבות על נאמנות הכלה היא מוטיב נפוץ, הן בספרות העממית הן בספרות הכתובה העולמית.¹⁸ בכל הנוגע להופעות של מוטיב זה ביצירה היהודית מסתפקת גלדשטיין-קסטנברג בציונו של ה'מעשה בוך'. אך למעשה למוטיב זה שורשים קדומים יותר ביצירה היהודית.¹⁹ אחת הדוגמאות המעניינות ביותר למוטיב של התערבות הבעל על נאמנותה של אשתו בתרבות היהודית היא סיפור 'מעשה ברוריה'.²⁰ סיפור זה מופיע לראשונה בכתב יד ספרדי של פירוש רש"י לתלמוד, וכל כתיבי היד לסיפור זה המצויים בידינו עד למאה החמש עשרה הם ממקור ספרדי. רק במאה החמש עשרה יש בידינו אזכור יחיד של הסיפור בספר מהר"ל 'משמע', כ-300 שנה לאחר פטירת רש"י, ואין זה מן הנמנע שמהר"ל התוודע לסיפור דרך מקורות ספרדיים.²¹ אין אפוא בידינו ראיות מוצקות לכך שמדובר בסיפור שמקורו אשכנזי, ואף לא לכך שהיה מוכר במרחב האשכנזי. ברוריה, אשתו של ר' מאיר, הייתה חכמה מאוד, ואף עלתה בחכמתה

16 ראו הערה 14.

17 תומפסון, מפתח (לעיל הערה 14), עמ' 482, מוטיב K 2112.1.

18 ראו גלדשטיין-קסטנברג, ויהוים של יהודי פראג (לעיל הערה 4), עמ' 166, הערה 26; גרינבלט, זיכרונה של קהילה (לעיל הערה 6), עמ' 69, הערה 110.

19 כך סבורה גם צפתמן. ראו: צפתמן, ביבליוגרפיה מוארת (לעיל הערה 2), עמ' 87–88. בדיקת שורשי של מוטיב זה ביצירה היהודית עשויה אף לסייע בידינו להבין לעומק את הסיפור שלפנינו ולעמוד על תרומתו של המוטיב לעיבוד מסריו, אך מפאת קוצר היריעה לא אעסוק בכך כאן.

20 לנוסח הסיפור ראו פירוש רש"י לבבלי, עבודה זרה יח ע"ב, ד"ה 'איכא דאמרי משום מעשה דברוריא'.

21 אני מודה לעמית ד"ר איתמר דרורי על שהציע לי סברה זו.

על הגברים שבסביבתה. חכמתה היא שגרמה, בעקיפין, לכך שבעלה ביקש להוכיח את נחיתותה כאישה והחליט להעמיד בניסיון את נאמנותה לו. נראה כי מלבד מוטיב ההעמדה בניסיון של האישה, לסיפורה של ברוריה ול'איין שיין מעשה' קווים משותפים נוספים.

- (1) בשני הסיפורים יש מתח בין העולם הגברי לעולם הנשי, ובעיקר בין החכמה הגברית לחכמה הנשית.
- (2) בניגוד לנורמות המקובלות, האישה מוצגת בשני הסיפורים כחכמה מבעלה ואילו הבעל, בהעמידו את נאמנותה של אשתו במבחן, מוצג ככסיל.
- (3) בשני הסיפורים הבעל נושא במחיר ההתערבות: ב'מעשה ברוריה' ר' מאיר גולה לאחר התאבדותה של ברוריה, וב'איין שיין מעשה' הבעל נאסר.
- (4) סימנים על גוף הגיבורים משמשים הוכחה לקיום יחסי מין. גלדשטיין-קסטנברג וגרינבלט לא עסקו במוטיב זה. אם נקבל את ההנחה שיש קשר בין מוטיב ההתערבות על נאמנות האישה כפי שהוא מופיע ב'איין שיין מעשה' ובין מוטיב זה ב'מעשה ברוריה', נוכל לטעון לקשר גם בין הופעתו של מוטיב הסימן הגופני ב'איין שיין מעשה' ובין הופעתו בסיפור אחר על ר' מאיר: סיפור 'ר' מאיר ואשת רעהו'.²² ר' מאיר מבקר אצל ר' יהודה הטבח, ואשתו השנייה של ר' יהודה מקיימת אתו יחסי מין כשהוא בגילופין, בלי ידיעתו. למחרת מספרת האישה לר' מאיר כי הוא קיים אתה יחסי מין ולהוכחה היא מציינת בפניו סימנים בגופו ובהם כתם המצוי על כתפו.²³
- (5) בשני הסיפורים מסופר על הונאת הדמות החיובית: ר' מאיר ב'מעשה ברוריה', וב'איין שיין מעשה' גומפריכט ובעקיפין גם ארוסתו.

מוטיב נוסף המופיע בסיפור זה הוא אבי הארוסה. כאמור, האב מוצג באור ביקורתי. כל ידיעותיו מתמצות בעולמה של תורה ואין בהן תועלת בחיי היום-יום, ואפשר לכנותו 'פחדן'. גם לביקורת מן הסוג הזה על 'אטימותם' של הלמדנים היהודים כלפי העולם ה'אמתי', ה'חיצוני', זה שמחוץ לבית המדרש והלימוד, יש תקדים באגדה היהודית. בסיפור המפורסם על הלל הזקן, המכונה 'ראשיתו של הלל', היה הלל משלם לשומר בית המדרש מחצית משכרו היומי מדי יום כדי שזה ייתן לו להיכנס לבית המדרש. פעם אחת, כשאזל כספו, הוא טיפס על גג בית המדרש והקשיב לדברי החכמים דרך הארובה. כיוון שירד שלג

22 לשני נוסחי הסיפור ראו: מ"י בן גריון (ברדיצ'בסקי), ממקור ישראל: מעשיות וסיפורי עם, א, תל אביב ת"ש, עמ' לא-לד.

23 מוטיב זה מופיע בסיפורי עם נוספים, למשל במדרש הקדום, בסיפור על שני בני צדוק שנשבו (איכה רבה א, מז). אותו מוטיב מופיע כאמצעי למטרה דומה גם בסיפור 'שכן בגן עדן'. ברדיצ'בסקי (שם), עמ' פט-צא.

נסתמה הארובה ורק אז הבחינו החכמים שמעיה ואבטליון כי יש שם אדם.²⁴ יונה פרנקל קובע שיש בסיפור זה 'תוכחה ואזהרה לאלה העוסקים כל ימיהם בתוך בית המדרש ב"דברי אלהים חיים": קל מאוד להתחמם לאורה של תורה עד שבתוך הבית המאיר יישכח לגמרי העולם שבחוץ'.²⁵ נדמה כי מן הסיפור 'איין שיין מעשה' עולה ביקורת מרומזת בעלת אופי דומה על המחנות, שאינו מסוגל להתמודד עם העולם שמחוץ לתחום לימודי הקודש.

ד. המוטיבים העממיים בסיפור וקישורם לעיר פראג

גרינבלט טוענת, ובצדק, כי סביר להניח שמחבר הסיפור הכיר את המוטיבים הבין-לאומיים: 'הראיות שבידינו מראות ש[...] סיפור זה היה מוכר בחוגים יהודיים לפני פרסומו של 'איין שיין מעשה'. זאת ועוד, יש סיכוי טוב ששני מרכיביו העיקריים של הסיפור המקורי הופיעו יחדיו לעיני המוציאים לאור באוסף אחד בידיד'.²⁶ אם כן, השאלה מדוע קשר מחבר הסיפור את המוטיבים הללו דווקא לעיר פראג נשארת בלתי פתורה. רצוני להציע שלב ביניים שעשוי להעיד כי לפחות פתיחתו של הסיפור 'איין שיין מעשה' הייתה מוכרת כקשורה ליהודי פראג עוד כשמונים שנה לפני הופעתו בדפוס. שלב הביניים המוצע הוא סיפור המופיע ב'ספר לב טוב' לר' יצחק בן אליקום מפוזנא, ספר מוסר בידיד ששכאמור נדפס לראשונה בפראג בשנת ש"פ (1620 לסה"נ). זוהי עלילת הסיפור בקיצור:²⁷

מעשה שקרה לאחרונה [כך מדגיש המחבר] בארבעה בעלי בתים באחד היישובים. שלושה מן הארבעה נהגו לאכול יחדיו סעודה שלישית, ואילו הרביעי לא אכל אתם משום שהיה קמצן. בכל מוצאי שבת שאל הרביעי אחד משלושת החברים כמה כסף בזבו על השבת, ושם בצד סכום זהה לזה שחברו דיווח לו שהוציא. כעבור שלוש או ארבע שנים נסעו הארבעה לשוק באחת הערים. בלילה לפני הנסיעה הזמין החבר הרביעי את השלושה והבהיר להם כי הוא נוסע 'בכספם', משמע בכסף שהוא חסך ואילו הם בזבוזו. הם נסעו ליריד בנפרד, וגנבים התנפלו על החבר הרביעי, שדדו את כל כספו וכמעט הרגו אותו. כשהגיעו השלושה אל השוק הם הוכיחו את החבר הרביעי על כך שקמצנותו בגין השבת היא שגרמה לו לסכנת חיים, ומאז הוא סעד עם חבריו סעודה שלישית בכל שבת.

הסיטואציה המוצגת בסיפור 'איין שיין מעשה', ובה ארבעת הסותרים ששלושה מהם נהגו

24 בבלי, יומא לה ע"ב.

25 'פרנקל, עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה, תל אביב תשנ"ב, עמ' 69.

26 גרינבלט, זיכרונה של קהילה (לעיל הערה 6), עמ' 69.

27 ר' יצחק בן אליקום מפוזנא, ספר לב טוב, פראג ש"פ, דף נח עמ' א, טור ב.

לנסוע לפרנקפורט ואילו הרביעי נשאר בפראג, מזכירה בנוסחה את הסיפור הזה. מלבד האקספוזיציה יש קווי דמיון נוספים בין שני הסיפורים:

- (1) הצגת הדמויות. בשני הסיפורים, בסיטואציה הבסיסית יש ניגוד: שלושה בעלי בתים לעומת בעל בית רביעי, עשיר מהם.
- (2) תפקיד הכסף. ב'ספר לב טוב' העשיר צבר את עושרו בין היתר מכיוון שקימץ בהוצאות השבת, ובגין אותו עושר גנבים מתנפלים עליו בדרכו ליריד. ב'איין שיין מעשה' הכסף הוא המציית את הקנאה והוא תכלית המזימה. בשני המקרים, 'הכסף העודף' של בעל הבית או של הסוחר הרביעי הוא המביא עליו את צרותיו.
- (3) ההליכה ליריד. שיאו של הסיפור ב'ספר לב טוב' הוא ההליכה המשותפת של הארבעה ליריד. גם ב'איין שיין מעשה' יציאת כל הסוחרים יחדיו ליריד, אחרי שהרביעי שוכנע להצטרף, היא המניעה את העלילה בראשיתה.
- (4) חמדנותו או קמצנותו של החבר הרביעי. ב'ספר לב טוב' בעל הבית הרביעי הוא הדמות השלילית המובהקת בסיפור, בשל קמצנותו. בסיפור 'איין שיין מעשה' אמנם הדמויות השליליות הבולטות הן שלושת החברים והפונדקאי, ובכל זאת נרמזות גם תכונותיו השליליות של החבר הרביעי: הוא מרוויח מעמלם של חבריו והוא רודף בצע.²⁸
- (5) הסתרת הממוץ. בשני הסיפורים הכסף או הזהב מוסתר. ב'ספר לב טוב' – בתוך שק, ב'איין שיין מעשה' – בכד של יין.
- (6) זמן ההתרחשות. ב'ספר לב טוב' מוקד ההתרחשות הוא הסעודה שלישית בשבת. ב'איין שיין מעשה' הסיפור ארוך יותר ונפרש על פני זמן ממושך יותר, אך גם בו מתרחשת סיטואציה מרכזית בערב שבת: גומפריכט מגיע לבית ארוסתו וזוכה לראותה עם הדלקת הנרות, והוא שוהה עם אביה בשבת טרם החלטתם על האירוסין.
- (7) היחסים בין הסוחר הרביעי לשלושת חבריו. בפתיחותיהם של שני הסיפורים מופיע דיאלוג ובו הסוחר הרביעי שואל את חבריו על אודות פעילותם המסחרית, ומשתמש במידע לצרכיו. ב'ספר לב טוב' הוא מתעניין כמה הוציאו החברים בשבת ומניח בצד סכום דומה. ב'איין שיין מעשה', כששלושת הסוחרים שבו מן היריד בפרנקפורט הביתה עם סחורתם, נהג הסוחר העשיר לברר איזו סחורה הביאו וכמה עלתה.³⁰

28 איין שיין מעשה (לעיל הערה 1), דף 1 עמ' א.

29 ספר לב טוב (לעיל הערה 27), דף נח עמ' א, טור ב.

30 איין שיין מעשה (לעיל הערה 1), דף 1 עמ' א.

(8) הטינה שרוחשים שלושת החברים לרביעי. בשני הסיפורים שלושת החברים רוחשים טינה לחבר הרביעי ובשניהם אין הדבר נאמר במפורש. ב'ספר לב טוב' הטינה ניכרת בשמחתם של שלושת החברים לאידו של הרביעי נוכח גזלת כספו;³¹ ב'איין שיין מעשה' נאמר לקורא במפורש שהשלושה לא אהבו את הרביעי, שהרוויח בשל עבודתם־הם, וביקשו את רעתו.³²

אין ספק שבין שני הסיפורים קווים שונים רבים, ואפילו בין שתי האקספוזיציות יש שוני ניכר. אף על פי כן, מאחר שמחברו של 'איין שיין מעשה' כתב יידיש וחי בתקופה ובסביבה תרבותית שבה היה 'ספר לב טוב' פופולרי ביותר וזכה למהדורות רבות, יש לשער שהוא הכיר את הספר ואת הסיפור על ארבעת בעלי הבתים ואף נסתייע בו בכתיבת הפתיחה של סיפורו. אף כי האירועים המתוארים ב'ספר לב טוב' אינם קשורים בהכרח לקהילת פראג (בעל 'ספר לב טוב' מציין כי הם אירעו ב'ישוב אחד'), אין ספק שהמסורות העולות משני הסיפורים רווחו בסביבתה של פראג. שירים היסטוריים רבים ביידיש עוסקים בקהילה אשכנזית ספציפית (כך למשל מגילת ויגן), אף שבדיעבד מתברר שמקורן בקהילות אשכנזיות אחרות. משום כך אל ייפלא בעינינו שהמחבר של 'איין שיין מעשה' שאף להעלות על הכתב יותר מאופציה אחת, שילב בדיון באפשרויות שהעלה ושייכן דווקא לקהילה מסוימת.³³ אין בידינו פרטים ביוגרפיים על מחברו של 'ספר לב טוב', ובכל זאת מתקבל על הדעת שבזמן הדפסתה של המהדורה הראשונה של הספר הוא חי בפראג.³⁴ הסיפור הנדון כאן נפתח בהכרזה: 'מעשה כתוב שאירע כאן בזמן האחרון',³⁵ ומכאן אפשר להבין שאותו מעשה אירע בעיר פראג.

חיוזק נוסף לטענה זו אפשר למצוא בדבריה של גלדשטיין־קסטנברג. במאמרה היא עומדת על הדמיון בין הנוסחים של עמודי השער של 'איין שיין מעשה' ושל 'ספר לב טוב'.³⁶

31 ספר לב טוב (לעיל הערה 27), דף נח עמ' א, טור ב.

32 איין שיין מעשה (לעיל הערה 1), דף 1 עמ' א.

33 תחום השירה ההיסטורית ביידיש טרם נחקר לעומקו. להלן שני מחקרים ראשוניים בתחום זה: ח' שמרוק, "שירים היסטוריים" ביידיש שנדפסו באמסטרדם במאות הי"ז והי"ח, מחקרים על תולדות יהדות הולנד, ד (תשמ"ה), עמ' 143–161; ח' טורניאנסקי, 'אן אומבאקאנט "היסטאריש" ליד וועגן די געשעענישן אין פראנקפורט דמיין (1612–1616)', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ג, האיגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ה, עמ' 423–428. טורניאנסקי עוסקת בימים אלו באיסוף השירים ההיסטוריים ובחינתם.

34 לדיון נרחב בעניין זה ראו: נ' רובין, 'כובש הלבבות: ספר לב טוב לר' יצחק בן אליקים מפוזנא, פראג ש"פ (1620)', ספר מוסר מרכזי ביידיש, בני ברק תשע"ג, פרק א.

35 ספר לב טוב (לעיל הערה 27), דף נח עמ' א טור ב.

36 גלדשטיין־קסטנברג, וזיהוי של יהודי פראג (לעיל הערה 4), עמ' 184, הערה 2. המחברת מפנה במאמרה עוד שלוש פעמים ל'ספר לב טוב' ולתיאורו את הדרישות מן האישה הצנועה. ראו שם, עמ' 93, הערה 29; עמ' 191, הערה 24; עמוד 196, הערה 34.

אמנם נוסחי השערים בספרי יידיש בתקופה הנדונה הם סטראוטיפיים, אך ניסוח הזירוז של המחבר את קוראיו לרכוש את 'ספר לב טוב' הוא בעל סגנון ייחודי,³⁷ ולכן אפשר שהדמיון בינו ובין נוסחו של המשפט המקביל ב'איין שיין מעשה' מעיד על קשר בין השניים. אם אמנם יש קשר בין שני הסיפורים, כלומר אם מחבר 'איין שיין מעשה' הכיר את הסיפור מ'ספר לב טוב' והשתמש בו, לפנינו החוליה החסרה הקושרת את המוטיבים העממיים הבין-לאומיים והיהודיים המופיעים ב'איין שיין מעשה' דווקא לעיר פראג. לסיכום, שני המהלכים בסיפור 'איין שיין מעשה' מלמדים על קיומן של מסורות מנוגדות בדבר ייסוד הקהילה היהודית בפראג. האחת מייחסת את ייסוד הקהילה לחכמת הגברים והשנייה – לחכמתן של הנשים. שתי המסורות באות לידי ביטוי בסיפור 'איין שיין מעשה'. לשם בניית המודל הנשי של ראשית היישוב היהודי בפראג השתמש המחבר גם במסורות יהודיות פנימיות העוסקות בנשים חכמות. עיון בשני החיבורים, 'ספר לב טוב' ו'איין שיין מעשה', מעלה מסקנה נוספת: המוטיבים היהודיים והבין-לאומיים שבהם קשורים דווקא לעיר פראג. המסורת הסיפורית התפתחה ככל הנראה בפראג או יוחסה לה לפחות שמונים שנה לפני הופעתו של 'איין שיין מעשה' בדפוס, ואפשר בהחלט שהייתה מזוהה ספציפית עם העיר פראג בקרב יהודיה.

37 רובין, כובש הלבבות (לעיל הערה 34), עמ' 143–144.